

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, İSTANBUL UNIVERSITY

17 AGUSTOS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE İNSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR—QUARTERLY

Müdür — Editor

PROF. DR. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOL. I.
CÜZ — PARTS 1-4
1953

İbrahim Horoz Basımevi
İSTANBUL
1954

İslâmiyet ve İçtimai Muâvenet ¹⁾

Dr. Muhammed Yusufuddin

(Haydarâbâd - Deken, "İslâm Tedkikleri Akademisi,, nin Umumî Kâtibi)

Batı Medeniyeti, ileri bir çağında cemiyetin muhtaç bazı sınıflarına devlet tarafından yardımı ifade eden, İçtimai Muâvenet adı altında yeni bir sistemin tatbikine başladı. Bu hususta İslâm câmiasının, ilk çağında ne yaptığını hatırlamak alâka verici olacaktır. Peygamberin zamanında olup bitenlere kısaca temas ettikten sonra, Haiife Büyük Ömer devrinde Divanın nasıl kurulduğunu anlatmak istiyorum.

PEYGAMBERİN ZAMANINDA İÇTİMÂİ MUÂVENET

Kur'anın daha Mekke surelerinde bile «zekât» ve «haqq» kelimelerine rastlıyor ve Peygamberin küçük eshab topluluğunu fakir ve muhtaç olanlara yardımına teşvik ettiğini görüyoruz.

Medineye hicretinde, İslâm Peygamberinin ilk işi Mekkeli mültecileri Medinenin iktisadî hayatına intibak ettirmek oldu ve işte meşhur "Müahat,, veya Mekke mültecilerinin âile ve soplarn reisleri ile hâli vakti yerinde Medine müslümanlarının kardeş sayılması buradan ileri gelir.

Hicretin ilk yılında İslâm Devletinin anayasası hazırlanırken Peygamber'in, bütün müslüman camiası için haksız fiil ve zararlara karşı mütekabiliyet esasına dayanan etraflı bir sigorta, bir İçtimai Sigorta sistemi kurmak yolundaki gayretleriyle çok daha büyük ehemmiyeti ve daimî kıymeti hâiz diğer bir adım atılmış oldu. Bununla «Ma'âqil,, i kastediyorum.

Birkaç sene sonra, bidâyette dinî ve tamamen ihtiyârî bir muâvenet olan zekât, kısmen fakir ve muhtaç kimseler lehine, Devletçe toplanan ve sarfedilen mecbûrî bir mülk—fazlası vergisine kalbedildi.

Birkaç sene daha geçti, Hicretin dokuzuncu yılında Peygamber bütün Arabistan Yarımadasının mutlak hükümdarı olmuştı. O sene, merkezden devletin her tarafına mültezimler göndermek suretiyle idareyi ihtimamla tanzim edilmiş bir temel üzerine yerleştirdi. Peygamberin zamanındaki bu mültezimlerden aşağı yukarı yirmisinin ismini tarih bize kadar intikal ettirmiştir. Ne yazık ki Peygamber hemen ertesi sene öldü. Edindiği tecrübeden faydalanmak suretiyle bu teşkilâta ilerde ne gibi bir veçhe verirdi, bilmiyoruz. Maamafih Kur'an, zekât gelirini sarâhaten «fakir Müslümanlar ve fakir Gayrimüslimler için» olmak üzere ayırırken yeter derecede vâzıhtır—Ebu Yusufun «Kitâb al-harâcında,, bildirdiğine göre Halife Ömer «Masâkin,, kelimesini bu şekilde anlatmaktadır—«Müslümanlar, Gayrimüslimler, zekât işlerine bakan memurların maaşları, İslâmiyete ve islâm devletine halkın gönlünü kazanmak, esirlerin azat edilmesi ve düşman elinde bulunan esirler, ağır borç altına girmiş olanlar, ve yollarını kay-

¹⁾ Müsteşrikler Kongresi İslâm Seksiyonunun 21.IX.1951 oturumunda İngilizce olarak (İslâm and social Security) okunan bu tebliğ Doç. Dr. Bülend Davran tarafından tercüme edilmiştir.

betmiş olanlar için,, Kezalik, islâm devletinin diğer gelirleri, Kur'an tarafından, devlet reisinin âilesine, öksüzlere, fakirlere v.s. tahsis olunmuştu.

EBU BEKİR VE ÖMER DEVRİNDE İÇTİMAİ MUÂVENET

Peygamberin ölümü, yeni teşekkül etmiş İslâm câmiası ve İslâm devleti için büyük bir felâketti; İslâmiyet, zekât lehindeki hizmetleri ile camiayı felâketten kurtaran Ebu Bekrin önderliği altında o zamanki Müslümanların imân ve sadâkati sâyesinde sarsıntıyı atlattı. Ebu Bekir, henüz nizam ve intizâmı temin etmişti ki, ölüm onu da aldı götürdü.

Birinci Ömerin Ebu Bekri istihlâf etmesiyle, yalnız İslâmiyet için değil, bütün beşeriyet için bir sulh ve ikbâl devrinin başladığını görüyoruz.

Ebu Hurayra adında bir vergi mülteziminin Bahreynden Medineye yarım milyon dirhem tutan bir meblâğ getirdiği nakledilir. Bu o zaman için çok büyük bir miktardı ve Ömerin dehâsı derhal bu gelir kaynağını topluluğun menfaatine en uygun bir şekilde nasıl sarfedeceğini düşünmeğe koyuldu. Devlet reisi sıfatıyla Devlet gelirinden, en evvel değil, en son istifade etmesi lâzım geldiğini düşündü ve Peygamber'in refikleri ile istişârede bulundu ve nihâyet tarihte Divan diye anılan teşkilâtı kurmak kararını verdi. Bu müesseseyi şimdi izâh edeceğiz. Nihâî şeklini almadan önce müessesenin deneme sâfihalarından geçmiş olması muhtemeldir. Divan'ın Ömer zamanındaki değişme ve tekâmül safhalarını tesbit için kâfi vesaike sahip değiliz. Yalnız, gerek kadınlar gerekse erkekler, hem yetişmiş kimseler ve hem de yeni doğmuş çocuklar için vücuda getirilmiş olan İctimaî Muavenet plânından müslüman teb'anın yanında gayrimüslim teb'anın da faydalandığını biliyoruz. Ebu Sufyan gibi bâzı kimseler, iş gücünün azalacağı korkusuyla, mütereddit davranıyorlardı, fakat Divan meseleyi daha etraflı bir şekilde mütalâa etti ve sermayedar ve istismarcıların tarafını tutmadı.

Ömer evvelâ bütün müslüman ahalinin kayıtlarını hazırlayacak bir mütehasıslar heyeti tayin etti. Sonra herkese geçim haddi asgarisini esas tutarak senelik — veya belki iki senelik — maaş bağladı. Ebu Yusuf, Ebu Ubeyd, Balâdurî ve Mâwardî'nin verdiği rakamlara nazaran, bir kişi için günde bir dirhem kâfi görülmüştü. Arap ve arap olmayan müslümanlar aynı muâmeleye tâbi tutuluyordu. Bu paralar yalnız erkeklere değil kadınlara da veriliyordu.

Maamafih Ömer bâzı kimselerin daha fazlasına lâıyk olduklarını düşündü; ve nâzik anlarda İslâmiyete hizmette bulunmuş olanlar daha çok maaş aldılar; meselâ Bedir Savaşı ve Hudeybiye muâhedesine katılmış olanlar gibi. Bunların sayısı az olup sözü geçen imtiyaz irsen kabil-i intikal değildi. Ömer, kezâ bâzı Arap soplalarının daha iyi muâmeleye lâıyk olduklarını göz önüne aldı. Şimdi bu mevzuu ele alacağız. Fakat meseleyi daha şumûllü bir şekilde mütalâa edince, doğum, renk veya dile dayanan müsâvâtsizlikleri kaldırmak gayesini güden İslâmiyetin ruhuna tam bir müsâvatın, daha uygun düşeceği neticesine vardı. Burada Ebu Bekrin devlet maaşlarını herkes arasında mütesâviyen dağıttığını, Ömerin ise bu noktada selefinden biraz ayrıldığını anlatan rivayeti hatırlatırım; Fakat Ömer, vefâtı senesinde, şunları söyledi: "Eğer gelecek sene hayatta olursam, maaşlar bakımından tam bir müsâvât kuracağım,,.

Muhtelif şahıslar ve heyetler arasında fark gözetmek babında ise, Ömer, tamamen beşerî sayılabilecek, kendi sopunu başa veya hiç değilse müsâit bir mevkie geçirmek gibi bayağı iğvâlara mukavemet etti. Diğer taraftan, samimî

bir müslüman sıfatıyla, Peygamberin ailesine rüçhan bahşedilmesini ve bu aileye yakın akraba olanların karâbet derecelerine göre sıralanmalarını emrettiği bu, tek bir müslümanın dahi itirâza kalkışamayacağı bir emirdi. Ömer bu hususta o kadar titiz davrandı ki, Peygamberin manevî oğlu Usâme bile, kendi oğlundan ve başka bir çocuklarından önce geliyordu.

Peygamberin amcası Abbas ve Peygamberin zevcelerinden ona en yakın olan Âyşe senede 1200 dirhem alırken, alelâde bir müslümana 300 dirhem veriliyordu. Ömerin şöyle dediği söylenir: "Daha fazla paramız olsaydı, bini seyahat masraflarına, bini silâhlarına, bini evinde âilesine ve bini de atlarına âit olmak üzere, ayrı ayrı herkese 4000 dirhem tahsis ederdim.,,

Bedir ahâlisine verildiği şekilde, yararlık sebebiyle mükâfat bakımından Araplar, mavâliler ve hatta zenciler arasında hiçbir tefrik câiz değildi. Ebu 'Ubeyd al-Qâsim İbn Selâm'ın *Kitâb al-Amvâl*'inde, ihtidâ eden İranlıların Arap aslından gelen mevâlilerle bir tutulduğunu gösteren bir vesikanın te'yid ettiği gibi, vaziyet daha da şumûllendirildi. Ebu 'Ubeyd ve Balâdurî lâalettayin muhtedîlere nazaran imtiyazlı bir muâmele gören "dihqân,, lar ve Arabistan hâricinde yaşayan başkaları hakkında mufassal malûmat veriyorlar.

Maaş, doğumla beraber işlemeğe başlar, yaşla beraber artardı. Müslümanların nüfusunun çoğalması muhakkak ki şâyân-ı arzuydu ve iktisadî mülâhazaların engel teşkil etmemesi lâzım geldiği anlaşılıyordu.

Bir müddet sonra Ömer nakdî yardıma yiyecek yardımlarını da ilâve etti; bunun için de nakden değil daha ziyade aynen alınan bir vergi ihdâs edildi. Ömerin lüzumlu yiyecek miktarını nasıl tesbit ettiğini gösteren tafsilâttan mahrum değiliz.

Bu kısa izahatı Gayrimüslimlere yapılan yardım hakkında bazı malûmatın ilâvesiyle bitireceğim.

GAYRİMÜSLİMLERE İÇTİMAİ MUÂVENET

Yeşil Irak ve münbit Nil vadisi Ömerin halifeliği zamanında fethedildi. Fakat Ömer, Irak, Suriye ve Mısırın ele geçirilen topraklarını İslâm ordusu arasında taksim etmedi: Bütün bu toprakları devlet mülkü haline koyduktan sonra, muayyen zamanlarda devlete adil bir vergi ödeyen eski zürâ'ın elinde bıraktı.

Bütün bu kabil vergiler devlet hazinesine (Beytülmâl) tevdi edildi ve idârenin ve harbin icabettirdiği umumî masraflar yapıldıktan sonra geri kalan kısmı ahâli arasında tevzî edilecekti.

Devlet hazinesi tarafından Gayrimüslimlere de maaş bağlandığı kayda değer.

Ebu Bekrin hilâfeti esnasında, büyük İslâm kumandanı Hâlid, Hera'yı fethetti. Hâlid, fütûhâtı müteâkib Hera ahâlisine hitâben çıkardığı bir fermanda şöyle der: " Onlara şu hakkı bahşettim: şâyet içlerinden biri fakir düşer ve hemşehri-leri ona yardıma başlarsa, o fakir düşenden hiç bir vergi alınmayacaktır. Ayrıca devlet hazinesi (Beytülmâl) ona ve âilesine muâvenet edecektir.,, ¹⁾

GAYRİMÜSLİMLERE MAAŞ BAĞLANMASI

Burada Ömerin muhtaç Gayrimüslimlere devlet hazinesinden yardımda bulunduğunu zikretmek doğru olur. Ömer müslüman olmayan ihtiyarlara ve muhtaç kör ve hastalara yardım temin etti.

¹⁾ Ebu Yusuf, *Kitâb al-harâc*, s. 85.

«Şam eyaletinde Cabia'ya giderken Ömer yolda elefantiyazizden müstariip bir kaç hristiyana rastladı ve kendilerine bir miktar sadaka (zengin müslümanlardan fakir müslümanlar arasında dağıtılmak üzere alınan vergi) verilmesini ve tahsisât ayrılmasını emretti., 1)

Bir başka defa Medinedeki bir sokakta giderken önünde kör bir ihtiyarın dilendiği bir evin önünden geçti. İhtiyarın arkasından gelip kolunu tuttu ve sordu: «Sen hangi dindensin?» İhtiyar şu cevabı verdi: «Ben Yahudiyim; günlük ihtiyaçlarımı, gıdamı temin etmek ve nüfus vergisini ödemek için dileniyorum., Ömer adamı elinden tuttu, evine götürdü, kendisine bağışta bulundu ve aşağıdaki yazıyla devlet hazinesine bakan memura gönderdi:

«Bu adam ve bunun vaziyetinde olanlara bakınız, eğer onların gençliklerini heba ve ihtiyarlıklarında kendilerini ihmal edersek doğru bir şey yapmış olmayız. Zekât vergisi fakir ve muhtaç kimseler için alınır. Fakirler müslümandır ve bu adam muhtaç olanlardan biridir.» 2)

Osman ve Ali de kendilerinden evvelki halifeler kadar cömerttiler; fakat burada tafsilâta girecek değiliz. İslâmın ikbâl devrinde fakir Gayrimüslimlerin nüfus vergisi ödemek mükellefiyetinden kurtulmakla kalmayıp kendilerine devlet hazinesinden maaş bile bağlandığını söylemekle iktifâ ediyorum.

İlk Halifeler zamanında bile ehliyetli Gayrimüslimlere bir çok yüksek mevki teklif edildiği alâka verici bir vâkiadır. Gayrimüslimler yalnız âmme hizmetlerine katılmak hakkına sahip değildiler, asker de olabildikleri gibi nüfus vergisi mükellefiyetinden kurtulmuşlardı. İslâm hukûkuna göre bütün devlet hizmetlerinde Gayrimüslim ahâli ve müslümanlar aynı hukûkî statüye sâhipti; meselâ Māvardi'nin *al-Ahkâm al-sultâniası* gibi İslâm hukûkuna veya İslâm idâresine âit her hangi bir kitap okursanız «gayrimüslimlerin de devlet hizmetine tâyin edilebileceğini», görürsünüz.

Filhakika kaideten gayrimüslim teb'alariyle münâsebetlerinde halifelere bu tesamuh prensibi rehberlik etmiştir. 3)

Ömer, Divanı kurduğu zaman, Ebu Sufyan ona sordu: « Bu, Yunanlılarinki gibi bir divan mı?, 4) Ömerin divanının hususiyetlerini belirtmek için bir Hristiyan müellifin, Curci Zaydân'ın sözlerini naklediyoruz :

«Yunanda fakirlere verilen para Atina veya diğer bir iki büyük şehre inhisar ediyordu; fakat müslümanlar onu her şehir ve sınıfa şâmil olacak şekilde genişlettiler.» 5)

Kısaca, «yeniliği ve doğurduğu ehemmiyetli neticeler dolayısıyla bu «Divan, İçtimaî Muavenet müessesesi., yalnız İslâm tarihlerinde değil umumî tarihte bile en bariz bir dönüm noktası olarak görünüyor.

İslâmiyetin ilk günlerinde te'sis edilen içtimaî muâvenetin pek muhtasar bir tablosunu çizdim. Divan müessesesinin yanında, âzâlarına yardım eden ticaret loncaları da vardı. Hepsinin fevkinde, fakirler arasında dağıtılmak üzere zenginlerden alınan zekât vergisini görüyoruz. Devlet bütçesinde, zekâtın sağladığı

1) Balâdhurî, *Futūh al-buldân*, s. 129.

2) Ebu Ubeyd, s. 46 ve Ebu Yusuf, s. 72.

3) Tafsilât için «*Treatment Meted but by the İslamic State to İts Non Muslim Populace.*», adlı etüdüme bk.

4) Balâdhurî, s. 451.

5) Curci Zaydân: *Tārîh al-tamaddun al-islâmî*, c. I, s. 67.

gelir, devletin diğer gelir kaynaklarından ayrı gösterilirdi. Bütün bu hususlar oldukça mufassal bir şekilde «İslâmiyetin iktisâdî doktrinleri» başlıklı doktora tezinde incelenmiştir. Mezkûr eser Urdu dilinde iki cilt halinde intişar etti; İngilizce tab'ı da hazırlanmaktadır.

İslâm iktisadiyatı ne kapitalisttir, ne de sosyalist, fakat bu iki sistemden her ikisinin meziyetlerine sâhiptir. İslâm iktisadî anlayışı, kapitalizmle sosyalizmin doğurmaları tabî olan kötülüklerinden nasıl kaçınılacağını gösterir ve mutavassıt bir yol takibeder. İslâm doktrinlerine göre, hakikî ferdi hürriyet, hakikî iktisâdî emniyet ve istiklâl olmadan yaşayamaz. İslâmiyetin esâs umdesi de budur.